

УДК 377.3 (477.74)

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ

Н.В.Агафонова

*кандидат історичних наук, доцент,
Одеський національний економічний університет*

У статті досліджено та доведено, що економічна освіта в Одесі є геополітично зумовленою. Центром економічної освіти від початку 20-х років ХХ ст. стає Одеський інститут народного господарства. Функціонування інституту у 20-х-30-х рр. триває в контексті загальної історії України (УСРР): українізація, нова економічна політика, заідеологізованість, репресії.

Ключові слова: *Одеса, економічна освіта, Одеський інститут народного господарства, репресії.*

Надзвичайний розвиток торгівлі, функціонування масштабних торгово-промислових підприємств поставили перед світом завдання розвитку комерційної освіти. У цьому процесі Російська імперія тримала першість: 1772 рік – Петербурзьке комерційне училище, 1804 рік – Московське комерційне училище, 1804 рік – Комерційна гімназія в Одесі, 1810 рік – Московська практична академія комерційних наук, 1880 рік – Петровське комерційне училище (Петроград), 1885 рік – Александрівське комерційне училище (Москва).

Потужним осередком набуття навичок і умінь роботи в економічній сфері від 1862 року було Одеське імператорське комерційне училище [1, 45]. Зазначимо, що одеська спільнота не одразу визнала училище. Показником невизнання є дані про кількість учнів на 1862 р. – 26. Міська дума, заслухавши доповідь про роботу училища, дійшла висновку: причиною нестачі контингенту є Статут, який «виставляє» для вступаючих доволі високі вимоги. У 1863 р. контингент збільшується. 1865 року контингент училища поповнився учнями з інших міст: Києва, Таганрога, Сімферополя. Більше того, деякі одеські купці, діти яких навчалися перед цим за кордоном, починають надавати перевагу навчанню в Одеському комерційному училищі.

У другій половині 60-х років статус училища підсилюється тим, що в його викладацькому штаті працюють професори новоствореного Імператорського Новоросійського університету: з 1866 комерційну арифметику викладає професор А.Беркевич, з 1867 технічну хімію – професор А.А.Веріго, торгове право – професор І.І.Патлаєвський. У 80-ті рр. в училищі працюють доктор чистої математики, професор Є.Ф.Сабінін, а доктор фінансового права І.І.Патлаєвський уже читає політичну економію.

У другій половині 80-х років Попечительська рада береться за розробку на базі училища Проекту Комерційного інституту. Для цього створено комісію у складі: директора Ф.І.Леонтовича, інспектора П.А.Гекри, професорів А.А.Веріго, А.В.Верлана. Повноваження комісії були у наступному: розробити план заходів до організації вищого навчального закладу на базі комерційного училища. Комісія приймає рішення: «Существующее в Одессе училище преобразуется в высший Коммерческий институт». Леонтович як голова комісії навіть отримав подяку від купецтва за розроблений проект. Інститут мав об'єднати три основні комерційні училища: нижче, середнє, вище, де мала здійснюватися спеціальна теоретична і практична підготовка агентів великої комерції.

Та училище інститутом не стало. Пояснення в тому, що результатом буржуазних, багато в чому ліберальних реформ стало формування опозиційних рухів, мотивом до заснування яких була економіка, економічний розвиток, який не враховував інтересів селянства і пролетарів – найбільш чисельних стратів. Очолять ці рухи, організації, гуртки вчорашні (або й тогочасні) студенти. Найбільш вибуховою зоною в контексті Російської імперії був Південь.

1875 року в Україні діє гурток «Південні бунтарі», який очолив В.К.Дебагорій-Мокрієвич. У складі гуртка учорашні студенти Я.В.Стефанович, Л.Г.Дейч, І.В.Боханівський фальсифікують «Височайшу таємну грамоту», в якій звучить заклик імператора до селян – боротися з несправедливими поміщиками. Все це виліється в «Чигиринську змову». «Народна воля» (1879 р.) – Одеса – Миколаїв – Херсон. Саме народовольці у березні 1881 р. виносять смертний вирок Олександрові II. Новий імператор Олександр III посилює репресії, вдається до практики контрреформ. Власники капіталу вирішують, що чим вище рівень освіти й освіченості, тим сильнішою стає опозиція для існуючої влади. Основне питання для цієї опозиції – питання власності.

Реакцією в училищі на загибель імператора Олександра II стає наказ від 23 березня 1881 року з ініціативи купецької управи міста Одеси: «Глубоко потрясенные событием 1 марта, повергшими в ужас всю Россию и лишившими нас Царя-Освободителя. Собрание выборных купеческого сословия города Одессы, движимые глубочайшей скорбью о тяжелой утрате возлюбленного монарха, и желая увековечить память о царе-мученике среди нас потомства, приговорило: 1) при доме Одесского купеческого общества соорудить храм во имя св. Александра Невского» (архітектор – Бернадацці).

У 1894 році Одеське комерційне училище ім. Миколи I переходить у відання Міністерства фінансів. Мета перепідпорядкування – «поставить в нормальные условия развитие профессионального образования в России».

Протоколи засідання купецької управи, датовані II пол. 90-х років, є писемним джерелом, що фіксує значний занепад освітньої справи в училищі. З протоколу: «За последние 10 лет училище выпускает молодых людей не только не обладающих надлежащим умственным развитием, умственной зрелостью, необходимыми знаниями образованного человека, но даже совершенно безграмотными, не знающими основных начал родного языка».

Наприкінці XIX ст., як було зазначено, педагогічна рада розробляє проект перетворення училища на комерційний інститут. Плани перервала війна та революція. Комерційне училище, головою Попечительської ради якого був М.Г.Кражевін, директором – А.В.Вирлан, перестало функціонувати в 1917 році. Остаточне встановлення радянської влади призвело до ліквідації діючої до революції системи освіти [1, 48].

У червні 1920 року в Україні (УСРР) ліквідовано університети. На їх базі засновано Інститути народної освіти. Означену практику законодавчо закріплено у «Кодексі законів про народну освіту». У відповідності до обраної державними діячами освітньої політики (системи освіти за схемою Г.Гринька) Новоросійський університет піддано реорганізації. На його базі у 1920 році створено цілий ряд інститутів: інститут народної освіти, медичний, фізико-математичний, гуманітарно-суспільний (Інститут гуманітарно-суспільних наук) [2, 12]. «Основу» Інституту гуманітарно-суспільних наук (ІГСН) склали юридичний та історико-філологічний факультети Новоросійського університету.

Наступні перетворення в галузі вищої освіти пов'язані зі змінами в економічній практиці. У березні 1921 року відповідно до резолюцій X з'їзду РКП(б) започатковано курс на нову економічну політику (НЕР), зміст якої представляв комплекс заходів: заміну продрозверстки продподатком; відновлення товарно-грошових відносин; формування інфраструктури ринку; встановлення практики кооперації; запровадження госпрозрахунку; допуск (тимчасовий) капіталістичних елементів у економіку. Саме в такому історичному контексті загальнодержавного рівня і виникла потреба у кадрах

вищої кваліфікації економічного спрямування, перед якими постала необхідність формування нової економічної моделі.

Наказом по Одеському губернському комітету спеціальної наукової і професійно-технічної освіти № 66 від 16 травня 1921 року було засновано Одеський інститут народного господарства: «З метою підготовки працівників вищої кваліфікації для різних галузей господарської діяльності, для економічних комісаріатів у складі Вищої школи міста Одеси засновується Одеський інститут народного господарства...» [3, 3]. Про заснування інституту повідомлялося в газеті «Известия» Одеського губвиконкому: «В Одессе с июня с.г. учреждается Институт народного хозяйства, который будет находиться в ведении Губпрофобра (в управлінні губернської професійної освіти – авт.). Без сомнения, учреждение нового института отвечает серьезно назревшей потребности. Переходя на мирное строительство, необходимо центр тяжести работы сосредоточить на внутреннем и в первую голову хозяйственном фронте. Экономические вопросы и экономические задачи получают особо важное и крупное значение и надо готовить работников, которые сумеют с ними справиться» [4].

З 1 вересня 1921 року канцелярія зі студентських справ, адміністративно-господарський апарат та інший допоміжний матеріальний фонд Інституту гуманітарно-суспільних наук передавався на баланс новозаснованого Одеського інституту народного господарства. Основу майнової власності інституту становила комплексна будова за адресою Преображенська, 24. Директором інституту призначено Віктора Морізовича Штейна (1890-1964), котрий мав економічну освіту, яку отримав у Петербурзькому інституті за спеціальністю «Економіка» [5, 10].

Концепція розвитку Одеського інституту народного господарства на першому етапі функціонування передбачала підготовку кадрів вищої кваліфікації для практичної діяльності в економічній, правовій і адміністративній сферах суспільного життя в УСРР, у першу чергу з «пролетарських елементів».

Перший випуск ОІНГ відбувся за директорства Л.Б.Горохова. Рівень вченості й досвідченості професорсько-викладацького складу ОІНГ вплинув на рівень освіченості та професіоналізму випускників. Серед випускників ОІНГ 1924 року – студентка юридичного факультету Раїса Йосипівна Халфіна, яка набула за життя доволі високий соціальний статус професора, заслуженого діяча науки Росії [5, 27]. Випускник економічного факультету 1924 року Марк Михайлович Усоскін отримав ступінь доктора економічних наук, вписав своє ім'я в історію ОІНГ як один із видатних професорів. Микола Перцович є також випускником 1924 року [5, 27]. Він у майбутньому стане кандидатом економічних наук, доцентом, завідувачем кафедри народногосподарського планування Одеського кредитно-економічного інституту, заступником директора інституту з навчальної та наукової роботи, деканом кредитно-економічного факультету. Цього ж року випускником юридичного факультету був С.Я.Боровий, який присвятив своє життя науковій та викладацькій роботі в ОІНГ: юрист, історик, економіст; доктор історичних наук, професор [5, 27].

Випускник історико-філологічного факультету, якому виповнився лише 31 рік, Альохін Филімон Григорович, 8 серпня 1924 року відповідно до наказу Народного комісаріату освіти УСРР від 7 серпня 1924 року приступив до виконання обов'язків директора Одеського інституту народного господарства [5, 29]. Набір студентів на 1924/25 навчальний рік до ОІНГ колектив здійснив під керівництвом Л.Б.Горохова. Перед Ф.Г.Альохіним постало завдання відкоригувати підходи до процедури набору контингенту на навчання. Наркомосвіти УСРР постановою від 10 квітня 1925 року зобов'язав керівництво вузів змінити картину соціального представництва у контингенті. Перевагу слід було надавати абітурієнтам з «пролетарських елементів». Наслідком роботи приймальної комісії стало зарахування на навчання до ОІНГ 201 студента. Постанову Наркомосвіти виконано: 44 % (89 осіб) з робітничого середовища; 22 % (43

особи) з селянського, 34 % (69 осіб) із службовців [6, 29]. У 1928/29 н. р. картина була дещо іншою. На перший курс зараховано з робітників – 77 абітурієнтів, із селян – 54, з трудової інтелігенції – 20, із службовців – 13, з кустарів – 2 [7, 25]. У штаті ОІНГ 49 викладачів. До працюючих перед цим додалися професор П.О.Парф'яник, професор І.Л.Цьокан, професор С.Ф.Білодід.

З причин загострення «класової боротьби» відбуваються зміни в керівництві ОІНГ. Згідно з наказом Наркомату освіти УСРР від 20 лютого 1928 року керівництво інститутом покладалося на Кліма Йосиповича Коника (1888-1937) [5, 35]. Термін його перебування на посаді директора короткий: лютий 1928 року – листопад 1928 року. Політика дій новопризначеного директора відбувалася у двох напрямках. Перший – українізація. Чому така увага до «курсу на українізацію»? Відповідь у тому, що К.Й.Коник народився на Галичині. Отримав досить високий рівень освіти: початкову – в Бережанській народній школі, середню – у Львівській класичній гімназії, вищу юридичну – у Львівському університеті, другу вищу – у Львівській офіцерській школі. З 1914 року – на фронті.

Упродовж 1917-1920 років бере активну участь у національно-визвольних рухах. Коли у червні 1919 року Західноукраїнська Народна Республіка перестала існувати, К.Й.Коник переходить на бік більшовиків: з листопада 1919 року – командир кулеметної сотні (1-а Українська червона дивізія), член редколегії газети «Шлях червоноармійця». З 1921 року керував усією видавничою справою на Волині: займався видавництвом підручників, наукової та художньої літератури українською мовою. Протягом 1925-1928 років очолював Волинський інститут народної освіти, де викладав суспільні науки. Людина з таким досвідом служіння справі українізації не могла залишити без уваги проблему української мови в Одеському інституті народного господарства.

Наказово-розпорядча ініціатива періоду керівництва К.Й.Коника (за 1928 р.), як свідчать матеріали архівів, скерована на підвищення вимог щодо володіння українською мовою абітурієнтами. Така ж політика дій стосувалася викладацького складу. Питання посиленого упровадження української мови в навчальний процес постійно обговорювалося на засіданнях правління інституту. Вимогливість директора К.Й.Коника сприяла позитивним змінам: з 58 викладачів 18 проводили заняття українською мовою. З 1928/29 навчального року плановано на випускних курсах ввести державний іспит з української мови [8, 7].

Наступний напрям діяльності, якому приділяв значну увагу директор К.Й.Коник, – запровадження у навчальний процес активних форм і методів навчання студентів. З 1928/29 навчального року ОІНГ став базовим ВНЗ для проведення експерименту із запровадження лабораторної методики навчання. Початок експерименту анонсовано газетою «Вечерние известия». Нова методика передбачала значне перенесення лекційного часу на користь лабораторної системи здобування знань. На практиці студентів ділили на підгрупи, які засвоювали шляхом самостійного опрацювання той чи інший предмет. Викладач виступав консультантом. Студенти самостійно добирали потрібні для навчання підручники, посібники. Форми контролю: співбесіда, доповідь. Означена методична новація потребувала значних витрат матеріального характеру на оснащення аудиторій та збільшення фонду науково-методичної літератури. У зв'язку з таким нововведенням керівництво інституту звертається до міської влади з клопотанням про надання додаткових площ у розпорядження ОІНГ: приміщення по вулиці Комінтерну № 1, де була базована трудова школа № 7. Лабораторна система навчання вимагала значного збільшення викладацького складу. Зазначена методика «протрималася» в ОІНГ майже 8 років: 1930 року її ліквідовано.

Продуктивність недовготривалого перебування К.Й.Коника на посаді директора ОІНГ «відбиває» той факт, що з посади його переведено на роботу до апарату управління науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР. З листопада 1928

року він працює вже заступником завідувача Управління науковими установами Народного комісаріату освіти України. На той час Наркомом освіти УСРР був М.Скрипник, який щиро і дієво відповідав ідеї «українізації». Цим пояснюється його увага до К.Й.Коника. На початку 1930-х років М.Скрипник зазнає ударів: його звинуватили у «викривленні партійної лінії на фронті мовознавства». А вже у травні 1933 року К.Й.Коника, найближчого соратника М.Скрипника, репресовано: засуджено до 5 років позбавлення волі як організатора «шкідництва на культурному фронті». Волі він так і не дочекався: 1937 року його в числі понад тисячу політв'язнів розстріляли [5, 38].

Досвід роботи в ОІНГ К.Й.Коника, його подальша доля демонструють наростання тоталітаризму в країні. Наступного керівника Одеського інституту народного господарства чекала аналогічна доля. Він теж став жертвою сталінських репресій. Василя Олексійовича Арнаутова (1881-1938) призначено на посаду директора наказом Народного комісаріату освіти УСРР від 6 листопада 1928 року [5, 42]. До керівництва навчальним закладом стала по-справжньому талановита людина, у наукових дослідженнях якої освіта як предмет вивчення і оцінки посідала провідне місце. Студент історико-філологічного факультету Новоросійського університету, котрий у роки навчання захоплювався марксизмом, потрапляє до в'язниці за участь у підпільному гуртку. Але вищу освіту все ж отримав. Учителював, відзначився організацією селянських та учительських спілок. Далі – заборона викладання, заслання до Забайкалля. Активний учасник подій 1917-1920-х років. Він зазначає в автобіографії: «Організатор встановлення радянської влади в Ростові, керував обороною Ростова, був командувачем фронту, особисто брав участь в боях...». Під час остаточного встановлення радянської влади (1919-1920-ті рр.) береться до справи з формування і встановлення системи освіти в Україні. У вересні 1921 року колишній «есерівець» Арнаутов подає заяву про членство в КП(б)У.

З вересня 1922 року В.О.Арнаутов – завідувач відділу дитячих установ Народного комісаріату освіти УСРР. Він предметно цікавиться питаннями розвитку школи, її реорганізації та матеріального забезпечення. Саме з лав «наркомпросівців» В.О.Арнаутова переведено на роботу до Одеського інституту народного господарства. Здійснюючи керівництво інститутом, викладає курс політичної економії. На засіданні спеціальної комісії економічного факультету від 12 вересня 1929 року його обрано на посаду професора кафедри економічної політики. Як бачимо, на 1929 рік у структурі ОІНГ діє економічний факультет. Пояснюється це тим, що на початку керівництва В.О.Арнаутова (1929/30 н. р.) в інституті проведено реструктуризацію двох діючих факультетів. Відтоді в ОІНГ функціонували чотири факультети: фінансовий, торговельний, юридичний та промислово-економічний. Кількісний склад факультетів: юридичний – 179, торговельний – 188, фінансовий – 189, промислово-економічний – 325. Професорсько-викладацький склад – 103 (з них 76 позаштатників). У штаті ОІНГ – 27 викладачів, 20 з них – професори [5, 45].

У роки керівництва В.О.Арнаутова вичерпала себе система і практика колегіального управління інститутом. У лютому 1930 року відбулося останнє засідання правління інституту, до порядку денного якого включено питання «Про зміну системи керування навчальним закладом та введення єдиначальності в ОІНГ», як вимагала процедура реорганізації вищої школи на загальнодержавному рівні. Результатом обговорення означеного питання стало припинення повноважень колегіального органу управління інститутом (правління інституту) і покладання всієї відповідальності за навчальну, адміністративну й господарську діяльність на ректора. Від цього часу посилюється вплив Вченої ради інституту як дорадчого органу.

Отже, Одеський інститут народного господарства вимушено «увіллється» в ідеологічне русло під назвою «загострення класової боротьби». Відповідно до постанови ЦК КП(б)У «Про виключення з вузів» (1930 р.), в якій йшлося про відрахування з

інститутів студентів, причетних до контрреволюційної діяльності, започатковано практику масових перевірок соціального стану студентів і викладачів. «Есерівське» минуле В.О.Арнаутова стало причиною відсторонення його від керівництва інститутом у червні 1930 року. На причину звільнення вказує той факт, що на дискусійній сесії УІНДПУ (1931 р.) В.О.Арнаутова звинуватили в нечіткості методологічних позицій і в поширенні «занепадницьких тверджень в умовах загострення класової боротьби» [9, 294].

Відсторонення В.О.Арнаутова в 1930 році від керівництва прискорила нова освітня політика в СРСР. 1930 року в Радянському Союзі триває процес реформування вищої освіти. На першому етапі, про що йшлося вище, реформа вимагала переходу від колегіального управління вузом до практики керівництва, заснованій на єдиноначальності – лютий 1930 року. На другому етапі реформа мала реалізувати рішення Народного комісаріату освіти СРСР про підвищення рівня забезпеченості народного господарства фахівцями вищої кваліфікації, що передбачало реорганізацію багатопрофільних вищих навчальних закладів у галузеві, які планувалося перевести з підпорядкування Наркомпросу управлінням відповідних наркоматів.

Відповідно до означеного курсу на базі промислово-економічного факультету Одеського інституту народного господарства засновано Одеський промислово-економічний інститут (ОПЕІ), перед яким постало завдання підготовки інженерів-економістів, фахівців з економіки праці та планування підприємств металообробної, текстильної і харчової промисловості. ОПЕІ підпорядковувався Вищій раді народного господарства УСРР. Постановою Раднаркому від 12 червня 1930 року Одеський інститут народного господарства ліквідувався, а його матеріальні фонди передано Одеському промислово-економічному інституту, директором якого призначено С.М.Ярошевського [2, 19].

13 вересня 1930 року в Одеському промислово-економічному інституті почалось навчання. Та, як з'ясувалось, означена реструктуризація була незаконною, оскільки було проігноровано липневу 1930 року наказово-розпорядчу ініціативу Раднаркому УРСР «Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів, робітфаків», згідно з якою промислові факультети Київського, Харківського й Одеського інститутів народного господарства розформовувались, а їх студенти підлягали перерозподілові між галузевими інститутами. З цієї причини новозаснований Одеський промислово-економічний інститут 15 листопада 1930 року припиняє свою діяльність і повертається до попереднього статусу: до лютого 1931 року функціонує як Одеський інститут народного господарства, а далі припиняє роботу. Кадровий потенціал переважно переходить до штату Банківського навчального комбінату [2, 19].

Заснований у 1921 році Одеський інститут народного господарства являв собою зразок реалізованості програми радянської влади в галузі освіти. ОІНГ на перших етапах своєї діяльності розбудовується відповідно до урядових вимог: методичне і програмне оновлення, українізація, політизація тощо. У 20-ті роки триває процес нарощення його потенціалу: матеріального (приміщення та устаткування), наукового (викладацький штат). Вирішенню означених завдань і була присвячена діяльність перших керівників (В.М.Штейна, О.Я.Шпакова, Л.Б.Горохова, Ф.Г.Альохіна, К.Й.Коника, В.О.Арнаутова) і професорсько-викладацького складу Одеського інституту народного господарства.

1. Агафонова Н. В. З досвіду комерційної освіти в Одесі / Н. В. Агафонова // 150-річчя комерційної освіти в Одесі. Матеріали круглого столу, 12 грудня 2012р. / Відп. ред. М.І. Зверяков. – Одеса : ОНЕУ, ротапринт, 2013. – 73 с.

2. Кредитно-економічний факультет Одеського державного економічного університету: Історичний нарис / Н. В. Агафонова, Л. Ф. Домбровська, О. К. Луньова та ін. – Одеса : Астропринт, 2006. – 216 с.
3. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-129, оп. 1, спр. 75.
4. Вопросы коммунального хозяйства // Известия. – 1921.
5. Парієнко К. Одеський державний економічний університет. Історія. Ректори / К. Парієнко. – Одеса, 2006. – 160 с.
6. Бородатий В. П. Одеський державний економічний університет. Нариси історії / В. П. Бородатий, М. О. Скрипник, В. Д. Граждан. – Одеса, 2000. – 267 с.
7. ДАОО. – Ф. Р-129, оп. 1, спр. 25.
8. ДАОО. – Ф. Р-129, оп. 2, спр. 3.
9. Матеріали дискусійної сесії УНДІПу (березень 1931 р.). – Харків, 1931.

Агафонова Н. В. Из истории экономического образования в Одессе.

В статье исследовано и доказано, что экономическое образование в Одессе геополитически обусловлено. Центром экономического образования с начала 20-х гг. XX ст. стал Одесский институт народного хозяйства. Функционирование института в 20-30-е гг. происходит в контексте общей истории Украины (УССР): украинизация, новая экономическая политика, заидеологизированность, репрессии.

Ключевые слова: *Одесса, экономическое образование, Одесский институт народного хозяйства, репрессии.*

Agafonova N. V. On the history of economic education in Odessa.

The research was made and was proved that economic education in Odessa is developing geopolitically. Odessa Institute of National Economy has become the centre of economic education since the early 20-s of the 20th century of the twentieth century. The functioning of the institution in the 20-30-s. occurs in the context of the general history of Ukraine (Ukrainian Soviet Socialist Republic): ukrainization, the new economic policy, new ideologies, repressions.

Key words: *Odesa, economic education, Odessa Institute of National Economy, repressions.*